

Milica Čolović¹
Univerzitet Singidunum, Srbija

Vladimir Mitić²
Univerzitet Singidunum, Srbija

Osećanje smisla života u odrasлом dobu i starosti

Apstrakt: Svaka životna kriza nadovodi osobu da u nekom trenutku otvori i razmotri osnovna egzistencijalna pitanja o smislu života. Tokom krize srednjih godina događaju se velika unutrašnja previranja u osobi, što uslovljava krupne promene u doživljaju ličnog identiteta, odnosno potrebu da se on restrukturiše i ponovo izgradi. Proces transformacionog učenja postaju veoma značajni. Pitanja smisla života postaju dominantna. Osnovni cilj istraživanja je da se utvrde promene u osećanju smisla života tokom krize srednjih godina. Ispituje se da li osobe u tom periodu imaju stabilno osećanje smisla svog života ili još uvek tragaju za njim. Na uzorku od 600 odraslih učesnika, od kojih je 200 pripadnika srednjih godina i po 200 pripadnika mlađe i starije populacije, primenjuvan je upitnik o smislu života – MLQ. To je omogućilo utvrđivanje razlika i specifičnosti u variranju osećanja smisla života kod osoba srednjih godina. Podaci su obrađeni programom za statističku obradu podataka u društvenim naukama SPSS. Korišćen je Kruskal–Wallis (Kruskal–Wallis) test za utvrđivanje značajnosti razlika između više grupa učesnika.

Ključne reči: stabilno osećanje smisla života, promene u osećanju smisla života, potraga za smislom života, kriza srednjih godina

Uvod

Život se ne može zamisliti bez određenih kriza, koje se javljaju povremeno. Njegov tok nije miran, stabilan, ne odvija se uvek kontinuirano u istom pravcu. Naprotiv, često dolazi do spleta okolnosti koje izazivaju velike promene i zahtevaju upotrebu većih ili manjih kapaciteta pojedinca kako bi uspešno rešio novonastalo stanje.

Nekada se te promene javljaju pod dejstvom nekih spoljašnjih činilaca, koji narušavaju unutrašnju psihološku ravnotežu osobe, što predstavlja akcidentne krize,

¹ Dr Milica Čolović je vanredna profesorica na Univerzitetu Singidunum (mcolovic@singidunum.ac.rs).

² Vladimir Mitić je doktorand i asistent na Univerzitetu Singidunum (vmitic@singidunum.ac.rs).

dok su drugi put promene prouzrokovane samim procesom razvoja i njegov su sastavni deo, što predstavlja razvojne krize (Vlajković, 2005; Milošević & Čolović, 2019).

Bez obzira na prirodu i poreklo tih promena, njihova glavna odlika je to da uvek narušavaju postojeću i zahtevaju uspostavljanje nove ravnoteže, i u samom pojedincu i između pojedinca i spoljašnje sredine. Nekada su te promene veoma snažne, nekada izrazito neočekivane i nepredvidljive. Veći intenzitet promene uvek je povezan sa intenzivnijom potrebom za dubljom restrukturacijom same ličnosti pojedinca kako bi se prilagodila novim uslovima i okolnostima u sebi i svojoj sredini (Čolović & Stojković, 2017). Konkretno, prema Levinsonovom (Levinson, 1978) mišljenju, to znači da granice između pojedinih suprotnosti koje su dotad činile okosnicu nečije ličnosti i identiteta i koje su bile izražene ranijih godina postaju sve manje, odnosno da osoba nastoji da ih na neki način pomiri i napravi novu ravnotežu između njih i tako omogući nastavljanje procesa individuacije i razvoja ličnosti, po čemu se njegovo shvatanje u mnogim aspektima podudara sa Jungovim (Jung, 1969; Stajin, 2005). Danijel Levinson je prvi naučnik koji se bavio dubokim unutrašnjim promenama i previranjima u ličnosti koje podrazumevaju procese restrukturacije, preispitivanja, konfrontacije i reintegracije, odnosno uspostavljanja nove ravnoteže između pojedinih parova suprotnosti koje su bile izražene u ranijim periodima života. To su: mladost – starost, maskulinitet – femininitet, destrukcija – kreacija i približavanje – odvajanje. Taj period života Levinson je nazivao i periodom gubitka iluzija, koji je bolan i težak za osobu koja se nalazi na raskrsnici i mora da prihvati činjenicu da su mnoga očekivanja koja je imala o životu nerealna i da se moraju menjati. To saznanje i pokreće pomenute duboke i bolne promene u ličnosti (Levinson, 1978).

Unutrašnje promene koje se odvijaju u osobi koja doživljava krizu srednjih godina uglavnom su veoma bolne i teške, pogotovo ako je narušena ravnoteža u većem stepenu te su potrebni vreme i ogroman trud da se ona ponovo uspostavi, odnosno da se izgradi novi identitet i stabilno osećanje postojanja smisla života (Brim et al., 2004; Čolović, 2017; Čolović & Stojković, 2019; Freund & Ritter, 2009; Lachman, 2004; Pavlović, 2015; Wethington, 2000).

Teorijski okvir

Kriza srednjih godina

Kriza srednjih godina je veoma kontroverzan pojam, koji određen broj naučnika priznaje kao sastavni deo života, dok drugi imaju tendenciju da poriču njeno postojanje. U svakom slučaju, ona predstavlja jednu od velikih životnih promena i, kao takvoj, važno joj je posvetiti neophodnu pažnju sa naučnog stanovišta.

Dokora je tom fenomenu bilo posvećivano veoma malo pažnje (Pavlović, 2015; Čolović, 2017; Čolović & Stojković, 2017; Milošević & Čolović, 2019). Sva ranija naučna istraživanja posvećena krizi srednjih godina rađena su šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. Metodologija koja je korišćena prilikom prikupljanja i obrade podataka za istraživanja vodećih naučnika te oblasti Žaka, Levinsona, Marmora i Eriksona, a najčešće su korišćeni jednokratni intervjui, implicirala je veliki oprez u njihovoj analizi, interpretaciji i generalizaciji rezultata. Uzorci su generalno bili mali. Činili su ih uglavnom muškarci srednjih godina, bele rase, iz srednje klase, pa se mnoge od tih teorija i rezultata istraživanja moraju uzeti sa rezervom. Ipak, zbog manjkavosti u metodologiji dobijeni rezultati su mogli da budu testirani samo u maloj meri ili čak nikako nisu mogli da se iskoriste u ponovljenim istraživanjima kako bi se proverila njihova pouzdanost i validnost.

Ta tematika bila je na marginama nauke sve do 2014. godine, kada prvom doktorskom disertacijom u Srbiji iz ove oblasti ponovo dolazi u žižu naučne javnosti. Saradnjom sa američkim istraživačima, otvara se široko polje saradnje i interdisciplinarnog pristupa, što unapređuje nauku i nova saznanja (Pavlović, 2015; Čolović & Stojković, 2017). Uzorci su mnogo veći, primenjuju se novi, ispitani instrumenti, čije su metrijske karakteristike proveravane i pokazane adekvatnim, poznate su procedure zadavanja upitnika, vođenja intervjua, obrade i analize podataka, što dozvoljava ponavljanje istraživanja na novim uzorcima u istim ili sličnim okolnostima.

Izraz kriza srednjih godina formulisao je još 1965. godine Eliot Žak, koji je smatrao da dubina krize srednjih godina zavisi od konfrontacije osobe sa (sopstvenom) konačnošću i smrću. Ranije odbrane, pretežno hipomaničnog karaktera, koje je osoba koristila da bi negirala smrt i uopšte postojanje smrti, u ovom periodu života više ne pomažu. Anksioznost srednjih godina, smatra Žak, predstavlja u stvari anksioznost u susretu sa smrću (Jaques, 1965).

Unutrašnja ravnoteža osobe ozbiljno je poremećena tim uvidom. Javljaju se pitanja o neuhvatljivoj prošlosti i nepredvidljivoj budućnosti, što produbljuje osećaj gubitka sopstvenog identiteta i stabilnog osećanja smisla života (Jung, 1969; Stajin, 2005).

Jung govori i o potrebi da se svaka osoba suoči sa sopstvenim kontraseksualnim aspektom i integriše ga u svoju ličnost, što će omogućiti obogaćivanje svih iskustava. To je veoma težak i konfuzan postupak i zadatak koji se nameće osobama u srednjim godinama. „Kad muškarci u srednjim godinama postanu mekušci, a žene ratoborne, to je znak i dokaz da su te osobe tek sada priznale celinu svoje ličnosti i dale dužno poštovanje svom celovitom unutrašnjem životu,

onome čemu su se opirale i što su propuštale da urade tokom prve polovine života” (Jung, prema Sheehy, 1984, str. 153).

Levinson određuje krizu srednjih godina kao psihološku tranziciju i promenu koja se dešava osobama u srednjim godinama. Javlja se između 35. i 50. godine, traje nekoliko godina i obično je najintenzivnija oko 40. godine. Individualni život je posmatran kao struktura koja se neprekidno razvija, prolazeći kroz serije – periode stabilnih i serije – periode prelaznih (tranzitornih) faza. Dok se u stabilnim fazama gradi struktura života, u prelaznim se ona menja. U periodu odraslog doba postoje tri velika prelazna perioda, odnosno tri ključna krizna perioda. To su: prelazni period ranog odraslog doba (između 17. i 22. godine); prelazni period srednjeg odraslog doba (između 40. i 45. godine) i prelazni period kasnog odraslog doba (između 60. i 65. godine). U prelaznom periodu srednjeg odraslog doba nastupa karakteristična kriza srednjih godina, kada se mire određeni parovi suprotnosti koje su u mladosti bile izražene (Levinson et al., 1974; Levinson, 1978; Levinson & Fooden, 1985), o kojima će biti više reči u nastavku teksta.

U nastojanju da opiše proces razvoja i faze kroz koje prolazi razvoj zdrave, zrele osobe, Erikson veliki značaj pridaje razvojnim krizama. Razvoj identiteta, prema njegovom shvatanju, predstavlja okosnicu vitalnog, zdravog i zrelog ponašanja osobe i njene ličnosti. Njegova suština najbolje se može objasniti pomoću dva razvojna principa, koje je Erikson pozajmio iz biologije i embriologije i primenio na ljudski razvoj. Epigenetički princip govori o tome da sve što se razvija ima svoj osnovni plan, kao što svaki određeni deo ima nezamenjiv uticaj u određenom periodu razvoja. Princip alternativnosti ogleda se u tome da razvoj svake sposobnosti mora biti uvremenjen jer pojava nove sposobnosti uvek može da ugrozi sposobnost koja se ranije javila, odnosno ona može da zapadne u krizu. Novonastala kriza se razrešava na dva moguća načina: dobar – adekvatan i loš – neadekvatan. Razvoj ličnosti i formiranje identiteta predstavlja proces koji se, smatra Erikson, odvija u osam sukcesivnih faza, koje se nadovezuju jedna na drugu. Svaku razvojnu fazu karakterišu određeni razvojni zadaci, a prolazak kroz njih predstavlja potencijalnu kriznu situaciju, koja se odlikuje povećanom vulnerabilnošću, ali u isto vreme i povećanim potencijalima i mogućnostima, koje osobi stoje na raspolaganju (Erikson, 2008).

Marmor smatra da je kriza srednjih godina poseban razvojni period, u kome je osećaj izdvojenosti i izolacije središnji aspekt. Taj osećaj podrazumeva odustajanje od mladalačkih iluzija, maštanja i nadanja i suočavanje sa sopstvenom konačnošću i smrću. Navodi četiri faktora koji izazivaju krizu srednjih godina. To su: (1) somatski, (2) kulturalni, (3) ekonomski i (4) psihološki faktori. Somatski faktori se odnose na znakove starenja, koji kod osoba u srednjim godinama po-

staju izraženiji i vidljiviji. Fizičke promene na licu i telu mogu da predstavljaju ozbiljnu narcističku povredu za osobe koje se nalaze u tom periodu života. U kulturama u kojima postoji i neguje se kult mladosti, svežine i vitalnosti, ozbiljnost te povrede još je izraženija jer se sredovečnost doživljava kao nepopravljiv nedostatak koji sobom automatski povlači i manju vrednost. Neminovno opadanje fizičke snage i moći uzrokuje javljanje strepnje pred predstojećim ekonomskim problemima. Međutim, od svih navedenih faktora koji doprinose pojavi krize srednjih godina, najozbiljniji su oni psihološke vrste.

Marmor ističe da je osnovno psihološko obeležje sredovečnosti sveprisutni gubitak. U tom periodu života gube se mladalačka predstava o sebi, nekadašnja strast i intimnost u ljubavnoj vezi sa bračnim partnerom, deca se osamostaljuju i odlaze. Produbljujući i intenzivno razmatrajući načine manifestacije krize srednjih godina, Marmor 1974. godine navodi dorađene, preformulisane, konačne verzije četiri osnovna mehanizma pomoću kojih ljudi nastoje da poretku ili prevladaju krizu koja im se dešava, koje je predstavio još 1962. godine, i koji zapravo leže u osnovi karakterističnih oblika ponašanja osoba u tom životnom periodu. To su (Marmor, 1974):

- mehanizam poricanja sa bekvom – kada osoba ne priznaje krizu i pokušava da pobegne od nje predajući se kompulzivnom radu, pasioniranom praćenju serija i TV programa, interneta i kompjutera, skoro kompulzivnom upražnjavanju nekog hobija;
- mehanizam poricanja sa natkompenzacijom – postojanje krize se poriče upuštanjem u vanbračne veze, nove ljubavi i pokušajima zasnivanje nove porodice;
- dekompenzacija – osoba je svesna i prihvata postojanje krize i usled toga postaje nezainteresovana, apatična, depresivna, često ljuta i gnevna, sa brojnim somatskim smetnjama i simptomima koji se često nazivaju „klimakterične tegobe” i
- kreativno i uspešno suočavanje sa krizom – osoba prihvata promene koje dolaze s godinama kao neminovnost, ali ih sagledava i u jednom novom svetlu, kao šansu za nove oblike integracije, produktivnosti i samoostvarenja.

Novija istraživanja daju optimističniji pogled na krizu srednjih godina. Rezultati longitudinalne studije u SAD – MIDUS (Midlife in the United States Survey, MacArthur Foundation Research Network on Successful Midlife Development), u intervalu od 1995. do 2016. godine, na uzorku od preko 7.000 učesnika oba pola, između 25 i 70 godina, korišćena su ponovljena ispitivanja u vidu testiranja, dok je aproksimativno 3.000 učesnika bilo i intervjuisano (čime je u

velikoj meri otklonjena većina ranijih metodoloških problema). Rezultati te studije su pokazali da se ljudi u srednjim godinama, preciznije u petoj i šestoj deceniji, osećaju mnogo bolje nego u mladosti. Govore o većem doživljaju kontrole nad sopstvenim životom i većim osećanjem blagostanja. Čak više od tri četvrtine učesnika je svoje partnerske veze ocenilo kao dobre ili čak odlične u tom periodu života.

Kroskulturalna istraživanja takođe sagledavaju krizu srednjih godina kao šansu za rast i razvoj ličnosti, a ne tako stresan i traumatičan period u životu osobe. Tako je u Kini pokazano da većina osoba uzrasta između 30 i 60 godina, koje su u braku, nema izraženo intenzivno nezadovoljstvo i iščekivanje krize kao nečeg tako strašnog i negativnog. Svakako da kulturološke razlike imaju uticaja na te i slične rezultate, odnosno načini na koje je pripadnicima određenih kultura dozvoljeno kako da manifestuju ono što osećaju i da za njihovu kulturu na socijalno prihvatljiv način prevazilaze ono kroz šta prolaze.

Ipak, shvatanje da kriza srednjih godina nije samo negativna promena u životu već da predstavlja i šansu za bolju integraciju ličnosti, za dostizanje osećanja blagostanja i pronalaženja novog smisla života, optimalnog psihološkog funkcionisanja na mnogim poljima, uz istovremeno odvijanje dubokih promena u sebi, predstavlja nešto što su i raniji istraživači koji su se bavili tom problematikom isticali kao realnu mogućnost. Tako je Marmor govorio o kreativnom i uspešnom suočavanju i prevazilaženju krize, Erikson o generativnosti, Jung i Levinson o izgradnji celovitog identiteta, gde su ranije suprotstavljeni delovi ličnosti postali ujedinjeni i celoviti i omogućavali osobi dalji rast i razvoj, Žak o krizi koja može najlepše da se manifestuje u različitim oblastima umetnosti.

Različita određenja smisla života

Definicije smisla života su veoma različite (Steger & Fraizier, 2006) i variraju od usklađenosti, koherentnosti života pojedinca (Reker, Paul, & Wong, 1988), preko određivanja i ostvarivanja postavljenih ciljeva (Ryff & Burton, 1998), do dostizanja unutrašnjeg mira i harmonije, teleološke perspektive, postizanja stanja duhovnosti i odsustva konfuzije (Heather et al., 2006).

U potrazi za smislom života svaka osoba nastoji da pronade ono što će dodati i ugraditi u već postojeće osećanje smisla, da bolje oslušne sebe i dublje i detaljnije razume i otkrije svoj smisao ili da, pak, u novonastalim okolnostima pronade neki novi smisao života, manje-više različit od prethodnog (Steger et al., 2008).

Najsnažniji, primarni ljudski motiv za Frankla – tvorca logoterapije (terapije smislom), jeste volja za smislom, koja se definiše kao traženje konkretnog smisla lične egzistencije. Smisao života je uvek jedinstven, specifičan za svaku

individuu i predstavlja njegove najviše vrednosti i ideale. Svaka osoba ga mora odrediti i pronaći sama za sebe, on joj se ne može nametnuti, jer je čovek svesno, odgovorno i slobodno biće, sposobno da bira i otkriva vrednosti, ideje i ciljeve koji će ga privlačiti i davati mu smisao (Frankl, 2001).

Ipak, bez obzira na brojne razlike koje postoje u određenjima i definicijama smisla života, smisao nečijeg života, kao fenomen, trajno osećanje i doživljaj, neosporno postoji i predstavlja odraz autentičnosti, neponovljivosti i jedinstvenosti svakog pojedinca (Kenyon, 2000).

Kako je svaki pojedinac osoba za sebe, više ili manje slična drugima, ali u svakom slučaju jedinstvena i neponovljiva, ne postoji univerzalna definicija smisla života koja bi važila za sve ljude u svim kulturama, vremenima i prostorima. Iz tog razloga osnovni problem ovog istraživanja može se predstaviti kao ispitivanje promena u dostignutom nivou osećanja smisla života tokom života i utvrđivanje specifičnosti tog osećanja kod osoba srednjih godina u odnosu na mlađe i starije. Ne ulazi se detaljno u određivanje smisla života za svaku osobu već se registruje da li osobe u aktuelnom trenutku imaju izgrađeno stabilno osećanje smisla života (ma šta on za svaku predstavljao) ili još uvek tragaju za njim.

Po izlasku iz razvojne faze srednjih godina osoba treba da ponese novo značenje smisla života, često potpuno različito od onog prethodnog. Ona treba da prežali simboličnu smrt heroja svoje mladosti kako bi adekvatno mogla da, pomirivši dotadašnje suprotnosti u sebi, pronađe novi smisao života i svrhu svog postojanja (Vlajković, 2005; Pavlović, 2015; Čolović & Stojković, 2017).

Osećanje smisla života u različitim životnim krizama

Razvojne životne krize su podstaknute samim procesom razvoja. One nastaju u prelaznim periodima života, u kojima se priprema pomak u razvoju, tako što se manje zrele strukture u ličnosti razgrađuju i na njihovim ostacima se formiraju nove. Svaka nova razvojna faza u životu nosi sobom određene razvojne zadatke koje osoba, kako bi prešla u narednu fazu, treba da ispuni. Oni uvek podrazumevaju promenu, restrukturaciju postojeće i uspostavljanje nove ravnoteže i sklada između zahteva spoljašnje i unutrašnje sredine i mogućnosti osobe da na njih adekvatno odgovori. S obzirom na to da ispunjenje tih razvojnih zadataka uvek zahteva promenu postojeće strukture i balansa, jasno je da su njihovo ispunjenje i prelazak u narednu fazu razvoja za osobu najčešće bolni, teški i neizvesni (Jaques, 1965; Levinson, 1978; Levinson & Fooden, 1985; Pavlović, 2015).

Jelena Vlajković, za razliku od naučnika koji su prvi počeli da se bave fenomenom krize srednjih godina (Jaques, 1965; Levinson, 1978; Marmor, 1980,

1995), iz čijih radova se uglavnom mogu naslutiti negativni aspekti promena u ponašanju i unutrašnjem doživljaju osoba, ima donekle optimičniji pogled na taj fenomen. Daje mogućnost da kriza predstavlja i rizik i šansu, skok u zdravlje ili pad u bolest, prekretnicu u životu, koja osobama u tim godinama omogućava da sve promene koje ona sobom nosi prihvate kao neminovnost, ali ujedno i kao mogućnost za nove oblike integracije i produktivnosti (Vlajković, 2005).

Kako je smisao života veoma apstraktan pojam, može se pretpostaviti da se, zbog nivoa kognitivnog funkcionisanja, prava svest o njemu ne razvija pre adolescencije. Pijaže navodi da kognitivni razvoj od rođenja pa do adolescencije prolazi kroz četiri kvalitativno različita stupnja. U periodu senzomotorne inteligencije, koji traje od rođenja do druge godine života, formiraju se prve senzomotorne šeme i dete nastoji da svoje ponašanje upravlja prema njima. Tipičan je izostanak sposobnosti dece da u svesti zadrže postojanost objekta kada ga ne vide, pa su za taj period naročito zanimljive igre skrivanja i pronalaženja. Predoperacionalni stadijum se nadovezuje na prethodni i traje do polaska u školu, do neke sedme godine života. Operacije, koje Pijaže definiše kao misaone procedure koje su uključene u procese rezonovanja i rešavanja problema i koje podrazumevaju postojanje određenih pojmova koji se koriste u veoma raznolikim situacijama, još uvek nisu potpuno formirane. Karakterističan je eksperiment konzervacije (očuvanja kvantiteta), kada dete još uvek nije na stadijumu razvoja da može da razume da je nivo vode isti u sudovima različite širine i visine, kao i dečji egocentrizam, koji podrazumeva nesposobnost da se stvari posmatraju iz ugla drugih osoba (Milošević & Čolović, 2019). Stadijum konkretnih operacija, koji traje otprilike do jedanaeste godine, već uključuje određenu intelektualnu zrelost, odnosno upotrebu operacija na konkretan način, što podrazumeva donošenje zaključaka na osnovu sopstvenog iskustva i procesa percepcije, ali još uvek bez mogućnosti da se barata apstraktnim pojmovima i da se određeni teorijski zaključci proveravaju u praksi. To je moguće tek u poslednjem stadijumu – stadijumu formalnih operacija, koji se poklapa sa periodom adolescencije i podrazumeva rešavanje veoma složenih misaonih problema i zadataka, sve adekvatnije mogućnosti anticipacije posledica sopstvenog i tuđeg ponašanja, ali i usvajanje i sve veštije baratanje kompleksnim apstraktnim pojmovima, kao što su ljubav, sloboda, smisao života, promena i slično (Milošević & Čolović, 2019). To je prvi period razvoja kada mlada osoba pokušava da otkrije i učvrsti doživljaj svog identiteta i počinje da razmišlja o smislu svog života. Ona ga iznova osmišljava, ustanovljava, učvršćuje, da bi ga zatim ponovo rušila i iz temelja počinjala da gradi novi. Procesi građenja, rušenja i ponovo formiranja osećanja smisla života stalno se iznova smenjuju i odvijaju tokom celog perioda adolescencije (Pavlović, 2011; Pavlović, 2015). Izgradnja prvog stabilnog osećanja smisla života bi, kod najvećeg broja osoba, trebalo da se

uspostavi na samom prelazu iz adolescenciju u odraslo doba. Veliki broj osoba i u zrelim godinama nastavlja da otkriva i formira trajno osećanje smisla života. Može se pretpostaviti da je malo onih koji to stabilno osećanje formiraju ili pre završetka adolescencije ili pak ne uspevaju da otkriju i pronađu smisao svog života čak ni u poznim godinama (Damon, Menon, & Bronk, 2003; Damon, 2008; Yeager & Matthew, 2009).

Nakon adolescencije mnoge mlade osobe, u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama, retko ponovo razmišljaju o stvarnom značenju smisla svog života. Okupirane su ulogama koje osećaju da treba da rade jer je to normalno za društvo u kojem žive, jer ih većina njihovih vršnjaka ima i zato što su takve društvene norme za taj period života (Pavlović, 2015; Milošević & Čolović, 2019).

Pojedine osobe koje nekako najpre intuitivno, a zatim i sve realnije osećaju da se približavaju polovini svog života, odnosno da jedan dobro poznat i oproban deo života nepovratno ostaje iza njih, mogu da osećaju strah i veoma nelagodno osećanje šta dalje, kako nastaviti, šta osećati, da li je sve što sam radio/la vredelo, da li je imalo smisla, kakvog će smisla imati moj život u budućnosti, da li je sve bilo uzalud. Osoba se odjedanput suočava sa nepoznatim, a samim tim i zastrašujućim osećanjem da život ne može da čeka, da vreme neumitno izmiče, kao pesak između prstiju. Nije pripremljena da se suoči sa mišlju, koja je sve više obuzima, da ako ne požuri sa traženjem svoje definicije sopstvenog postojanja i smisla života, život se može pretvoriti u prosto ponavljanje, sad već otrcanih, dužnosti održavanja. Jače nego ikada ranije, osobu potresa to osećanje. Prožima je celu i čini da se oseća kao da gubi tlo pod nogama (Pavlović, 2015).

S druge strane, za neke osobe koje krizu srednjih godina doživljavaju kao normalnu razvojnu fazu, koja će im, osim zrelosti, omogućiti dalji razvoj potencijala i kreativnosti, doživljaj generativnosti – kao jake potrebe i težnje da se ostavi nešto značajno iza sebe budućim generacijama, dostiže svoj vrhunac. Razvoj ličnosti i formiranje identiteta predstavlja proces koji se, smatra Erikson, odvija u osam sukcesivnih faza, koje se nadovezuju jedna na drugu. Od faze sticanja osnovnog poverenja (prve dve godine života), zatim faze sticanja autonomije (između prve i treće godine života), preko faze sticanja inicijative (koja traje do polaska u školu) i usvajanja odgovornosti (u periodu školovanja), sve do adolescencije (između 12. i 18. godine) i faze intimnosti (koja traje negde do 40. godine). Za odraslo doba su karakteristične faza generativnosti (između 40. i 65. godine) i faza integracije (nakon 65. godine). Svaku razvojnu fazu karakterišu određeni razvojni zadaci, a prolazak kroz njih predstavlja potencijalnu krizu, koja se odlikuje povećanom ranjivošću, ali u isto vreme i povećanim potencijalima i mogućnostima koje osobi stoje na raspolaganju. U svakoj fazi se javlja svojevrsna psihosocijalna kriza, odnosno sukob između određenih unutrašnjih sila, koje osoba treba da pomiri

kako bi u narednu fazu ponela određenu vrlinu. Ako se to ne dogodi, ona usvaja negativan aspekt određenog razvojnog zadatka, odnosno određenu manu ili maladaptaciju, koja u bilo kom trenutku može praviti probleme u budućnosti. Za period odraslog doba, odnosno krizu srednjih godina, kako je istaknuto, posebno su interesantne poslednje dve faze: faza stvaranja – generativnosti, koja se poklapa sa trenutnim shvatanjem trajanja krize srednjih godina, i faza integracije, koja nastupa nakon 65. godine života. U fazi generativnosti, osnovni zadatak je zasnivanje sopstvene porodice i rađanje, čuvanje i podizanje dece (Čolović & Milošević, 2022). U slučaju neadekvatnog prevazilaženja javlja se osećanje usamljenosti, duboke uskraćenosti i nezadovoljstva. Osoba nastoji da nađe odgovor na pitanje da li će ikada stvoriti nešto važno i značajno, po čemu će je pamtiti. Briga se javlja kao važna psihosocijalna vrlina, dok maladaptaciju predstavlja hiperekstenzija usled previše razvijene generativnosti i plodotvornosti, odnosno odbacivanje svojih potencijala zbog pojačane stagnacije. Prema Eriksonovom mišljenju, u fazi integracije bi trebalo da se sintetišu sva ranija životna iskustva, pa bi se ona mogla nazvati i fazom mudrosti, u kojoj je osoba uspela da prihvati i integriše sve suprotstavljene delove sebe. Nažalost, često se dešava da osoba iz te faze izađe sa bolnim osećanjem gorčine da je mogla više, da su je spoljašnje okolnosti i ljudi omeli da postigne svoj cilj, da je ceo njen život promašen i da je trebalo sasvim drugačije da ga proživi. Takvo osećanje vodi naknadnim pokušajima da se sopstveni integritet ostvari okrenutošću sebi i traganjem za odgovorima o smislu života, pojavom i učestalošću psihosomatskih smetnji i problema, hroničnim nezadovoljstvom sobom i drugima, priklanjanjem određenoj instituciji i povinovanjem njenim pravilima, kompulzivnim radom ili pak dosadom, mrzovoljom prema svemu što je novo, što raste i razvija se. Maladaptivna, loša rešenja ogledaju se i u depresivnim krizama, koje se ponekad završavaju suicidom ili pokušajem suicida. Psihosocijalnu krizu u toj fazi pokreće sukob između doživljaja integriteta i beznadežnosti, koji se razrešava, ili razvojem određenih vrlina, kao što su razboritost i mudrost, ili pak mana, koje u ovom slučaju predstavljaju sujetu prouzrokovanu prevelikom mudrošću, odnosno duboki očaj, razočaranost i rezignaciju usled prejakog osećanja beznadežnosti (Erikson, 2008).

Pregledom literature i pažljivim iščitavanjem, analizom i razumevanjem njegovih teorijskih koncepata, može se naslutiti da je za Eriksona kriza srednjih godina zapravo poražavajuća stagnacija kroz generativnost (Pavlović, 2011; Pavlović, 2015).

To označava započinjanje i odvijanje dubokih unutrašnjih promena karakterističnih za krizu srednjih godina. Tada neke osobe uspostavljaju novu ravnotežu i uspevaju da pomire određene parove suprotnosti koje su bile veoma izražene u periodu mladosti. Osobe nastoje da ponovo izgrade sopstveni identitet,

koji se pod naletom i silinom tih unutrašnjih previranja rasprsnuo, i da pronade novu ravnotežu između mladosti i starosti, maskuliniteta i femininosti, životnih dobitaka i žrtava i potrebe da budu sa drugim ljudima ili da se osame (Pavlović, 2011; Čolović & Stojković, 2017).

Glavni okidač za krizu starijih osoba jeste odlazak u penziju jer osoba ponovo treba da osmisli svoj život, preuzme nove uloge i nauči da izađe na kraj sa viškom vremena koje joj stoji na raspolaganju kako bi pronašla smisao života koji će je ispunjavati (Levinson, 1978).

Pod normalnim životnim okolnostima, što podrazumeva da nema jakih spoljnih udaraca u smislu velikih životnih tragedija, kao što su smrt ili bolest članova porodice, sopstvena bolest, gubitak posla i druge teške životne nesreće, osoba lakše uspeva da se prilagodi unutrašnjim promenama, koje u srednjim godinama izbijaju u prvi plan, iako su do tada manje-više uspešno potiskivane i zanemarivane. One polako dolaze na videlo, otkrivaju se postepeno tokom niza godina, što daje osobi mogućnost da se na njih navikne, oslušne dobro šta joj one govore i da na osnovu toga pronađe novi smisao svog života.

Međutim, krizu koja je karakteristična za period srednjih godina mogu pojačati neki realni, jaki i izuzetno traumatski događaji koji se mogu javiti u porodici i često se javljaju baš u srednjim godinama, kao što su, na primer, smrt bračnog druga (Farghadani, Shokouh, & Abdollah, 2010; Hughes & Waite, 2009; Utz et al., 2004; Windsor et al., 2008), osamostaljivanje i odlazak dece, što kod nekih osoba dodatno intenzivira krizu srednjih godina i otežava pronalaženje novog i stabilnog osećanja smisla života (Pavlović, 2011; Stajin, 2005; Wethington, 2000).

Teorija transformacionog učenja

Definicije predstavljaju početni a ponekad i najbolji korak da se uđe u određenu tematiku i rešavanje problema. Definicija transformacionog učenja je u samom terminu veoma koncizna i implicitna pošto svaka transformacija izaziva određenu promenu, pa transformaciono učenje mora predstavljati onu vrstu učenja koja dovodi do promene. Međutim, sve vrste učenja bi trebalo da dovedu do određenih promena, poput promena u stavovima, uverenjima, znanju i veštinama. Postavlja se pitanje po čemu je onda transformaciono učenje karakteristično i po čemu se razlikuje od drugih vrsta učenja. Odgovor na to je da transformaciono učenje izaziva dalekosežnije promene nego druge vrste učenja i ima veliki uticaj na kasnija iskustva ljudi, pogotovo onih u srednjim godinama, kada se javljaju bitne promene u doživljaju njihovog identiteta i nastajanjima u pronalaženju novog smisla života. Zato se ta vrsta učenja razmatra i kao jedan od najboljih načina

prevazilaženja krize srednjih godina – kreativno i uspešno suočavanje sa krizom (Čolović, 2017; Čolović & Stojković, 2017).

Transformaciono učenje oblikuje odnosno transformiše ljude na taj način da se oni razlikuju u toj meri da to mogu uočiti i oni sami i ljudi oko njih. Može se reći da je to učenje sastavni deo naših života, određena vrsta razvojnog procesa, koji dovodi do određenih promena odnosno transformacija kod ljudi (Clark, 1993; Illeris, 2014). Osim toga, jedan od uslova da bi došlo do procesa transformacionog učenja je da učenik bude na odgovarajućem kognitivnom nivou. To znači da mora da bude sposoban da kritički razmišlja i učestvuje u aktuelnom diskursu, što je karakteristično za ljude na višem kognitivnom nivou, odnosno odrasle koji su na određenom stupnju intelektualne, emocionalne i socijalne zrelosti (Merriam, 2004).

Istraživač Džon Mezirov je 1978. godine sproveo istraživanje u SAD u kojem je kao uzorak koristio žene koje su se posle dužeg odsustvovanja vratile na postdiplomske studije i radna mesta. Cilj samog istraživanja se ogledao u otkrivanju i definisanju faktora koji olakšavaju ili otežavaju povratak tim aktivnostima. Rezultati istraživanja su pokazali da su te žene uz pomoć onih organizacija koje su sponzorisale programe za njihov povratak doživele „punu transformaciju”. Mezirov je sa svojim saradnicima identifikovao 10 faza kroz koje su te žene prolazile (tabela 1).

Tabela 1. Mezirov (1978) Deset faza transformacionog učenja

FAZE	GLAVNE KARAKTERISTIKE
Faza 1	Dezorijentišuća dilema
Faza 2	Samoispitivanje sa osećanjem krivice ili stida
Faza 3	Kritička procena epistemičkih, sociokulturnih ili psihičkih pretpostavki
Faza 4	Prepoznavanje nezadovoljstva sobom i smislom sopstvenog života i nužnost procesa transformacije za kvalitetniji i ispunjeniji život
Faza 5	Istraživanje opcije za nove uloge, odnose i akcije
Faza 6	Planiranje toka akcije
Faza 7	Sticanje znanja i veština za sprovođenje svojih planova
Faza 8	Privremeno isprobavanje novih uloga
Faza 9	Izgradnja kompetencija i samopouzdanja u novim ulogama i odnosima
Faza 10	Reintegracija novih obrazaca u nečiji život na osnovu lične perspektive

Mezirov (2006) smatra da su dva glavna elementa transformacionog učenja *kritička (samo)refleksija* i *kritički diskurs*, u kome osoba bira i odlučuje se za najbolje rešenje. Gotovo dve decenije Mezirova teorija se isključivo posmatrala kao kognitivna, u kojoj je kritička (samo)refleksija predstavljala suštinu transformacije (Kitchenham, 2008). Mezirov je tek 2000. godine dopunio svoju teoriju tako što je u nju uključio emocionalne, motivacione i društvene faktore koji neizostavno utiču na proces transformacionog učenja i promene doživljaja identiteta osoba (Kitchenham, 2008; Mezirov, 2006).

Mezirov doprinos teoriji učenja odraslih je nesumnjiv. I pored pojedinih neistomišljenika, gotovo svi istraživači koji su se bavili tematikom učenja odraslih slažu se da je Mezirova teorija o transformacionom učenju elementarna i da predstavlja čvrstu bazu, na koju se nadograđuju sve ostale teorije učenja odraslih osoba. Ipak treba istaći da ona sadrži izvesne nedoslednosti i da se njena intrigantnost i aktuelnost ogledaju u velikom broju doktorskih disertacija, u kojima se razmatraju njene prednosti i nedostaci (DeSapio, 2017).

Osim toga, problematična je i praktična implikacija njenih teorijskih zaključaka. Iako veliki broj naučnika prihvata da postoji određena vrsta učenja u odrasloj dobi koja izaziva brojne promene i transformacije ličnosti, koja je korisna, ipak postoje neslaganja na koji deo same ličnosti odnosno ponašanja osobe se promene najviše odnose. Da li je to pronalaženje novog smisla života i doživljaja ličnog identiteta tokom krize srednjih godina ili je to bolja integracija osobe u širu socijalnu sredinu – putem ovladavanja različitim veštinama (učenja stranih jezika, plesa, mehanike, asertivnosti...), vraćanja starim hobijima (slikanje, pisanje, različite sportske aktivnosti), razvoja osećanja generativnosti – značaj ostavljanja nekog traga i ličnog pečata budućim generacijama, negovanja empatije i aktivnog slušanja, proširivanja svojih interesovanja, različitih vrsta volonterskog rada, okretanja religiji, putovanjima, zdravoj ishrani i stilu života (Čolović & Mitić, 2021; Čolović & Mitić, 2022a, 2022b; Mitić & Čolović, 2022a, 2022b).

Teorije o učenju odraslih, pogotovo kada su u pitanju radno okruženje, konflikti i interpersonalni odnosi koji nastaju u njemu, sistemi nagrađivanja, motivisanja i oblikovanja ponašanja radnika, moraju biti što primenljivije i doslednije. S obzirom na to da se nivo stresa zaposlenih u velikoj meri povećao usled pandemije kovida 19 (Čolović & Stojković, 2017; Čolović et al., 2022; Čolović & Mitić, 2022a), može se koristiti proces transformacionog učenja kako bi se lakše prilagodili tekućim uslovima. Sve veći broj teorijskih istraživanja, ali i praktičnih iskustava dobijenih rezultata u primeni transformacionog učenja, ukazuje na značaj koji taj proces ima na edukatore odraslih, praktičare za razvoj ljudskih resursa, menadžere i socijalne psihologe. Sve veći broj ljudi na transformaciono učenje više ne gleda samo kao na puku teoriju već je opravdano vide kao efikasno obrazovno sredstvo za usavršavanje odraslih (Brooks, 2004).

Iako se najveći broj istraživanja bavio individualnom transformacijom, predmet istraživanja određenih studija bile su i grupne i organizacione transformacije (Davis & Ziegler, 2000; Kasl & Elias, 2000; Yorks & Marsick, 2000). Istraživači (Yorks & Marsick, 2000) došli su do zaključka da je cilj transformacionog organizacionog učenja da organizacija ostvari bolji učinak pomoću te transformacije. Istraživanja se uglavnom odnose na formalne visokoškolske ustanove i poželjno bi bilo proširiti ih na grupe i na radna mesta (Taylor, 2007).

Radno mesto predstavlja jedinstveno okruženje za ispitivanje procesa transformacionog učenja i ovladavanje značajnim socijalnim veštinama (Billett, 2004; Brown, 1998; Hager, 2004; Harris & Simons, 2006). Veoma je pogodno za primenu transformacionog učenja jer predstavlja sociokulturno okruženje u kojem se kognitivni alati – ideje, teorije i koncepti koriste kako bi se uspostavili adekvatni referentni okviri koji oblikuju interpretacije, šeme značenja i perspektive i znanje formacija (Mezirov, 1991).

Metodologija

Osnovni cilj istraživanja je da se utvrde promene u osećanju smisla života tokom krize srednjih godina. Ispituje se da li osobe u tom periodu imaju stabilno osećanje smisla svog života, ma šta on za svakog pojedinačno predstavljao, ili još uvek tragaju za njim. Takođe, utvrđuju se oblasti interesovanja koje mogu najbolje dovesti do transformacionog učenja, odnosno pronalaženja smisla života u odraslom dobu i izgrađivanja novog identiteta nakon rušenja starog tokom krize srednjih godina.

Uzorak

Uzorak je činilo 600 učesnika, ujednačenih po polu i uzrastu, od toga 200 pripadnika srednjih godina (između 40 i 64 godina) i po 200 pripadnika mlađe (između 25 i 39 godina) i starije (između 65 i 80 godina) grupe. Istraživanje je sprovedeno lično – popunjavanjem Upitnika o smislu života mladih i učesnika srednjih godina, dok je pojedinim starijim učesnicima bilo potrebno pročitati i objasniti značenje pojedinih stavki. To je omogućilo poređenje dobijenih vrednosti na varijabli osećanje smisla života između različitih starosnih grupa na populaciji odraslih ljudi i utvrđivanje specifičnosti grupe osoba srednjih godina. Takođe, učesnici su bili razvrstani i po preciznijim starosnim kategorijama (na po pet godina), kako bi se sa dobili precizniji podaci.

Instrumenti

Primenjivan je Upitnik o smislu života – MLQ (Steger et al., 2008), koji se sastoji od 10 stavki, na koje se odgovara zaokruživanjem odgovarajućeg broja na sedmostepenoj skali. Postoje dve supskale: stabilno osećanje smisla života i potraga za

smislom života. Rezultati pokazuju da li je osobi u sadašnjem trenutku potpuno jasan smisao sopstvenog života ili je još u procesu traganja za njim. Tu skalu autor ovog rada je dobio direktno od autora skale i koristio je u većem broju istraživanja. Prevod je adekvatan jer je u saradnji sa timom stručnjaka i samim autorom više puta proveravana adekvatnost prevoda, a pojedine nedovoljno jasno formulisane stavke su isključene i adekvatno zamenjene. Upitnik je pušten u širu upotrebu tek kada su svi saradnici u timu bili zadovoljni i u velikoj meri sigurni da je prevod odgovarajući. Rezultati su uvek vraćani i samom autoru, kako bi bilo moguće praviti komparativne analize. Pouzdanost upitnika je u svim istraživanjima bila adekvatna merena Kronbahovim alfa koeficijentom (α) i kretala se između 0,72 i 0,87. Faktorska struktura i diskriminativnost testa su bile odgovarajuće i u skladu sa podacima koje je naveo sam autor testa. U aktuelnom istraživanju alfa je bila 0,83. Primenjivana je i skala interesovanja, posebno kreirana za potrebe aktuelnog istraživanja, koja se sastoji od 10 stavki kojima se registruje intenzitet različitih interesovanja učesnika na sedmostepenoj skali Likertovog tipa.

S obzirom na činjenicu da distribucija skorova na registrovanim varijablama statistički značajno odstupa od normalne (tabele 2 i 3 i grafikoni 1 i 2), morale su da budu primenjivane neparametrijske tehnike, koje takođe daju autentične rezultate. Tako je za utvrđivanje razlika u stepenu izraženosti određene varijable između više grupa participanata korišćen Kruskal–Wallisov test (Kruskal–Wallis one-way analysis of variance), koji je ekvivalent parametrijskom testu ANOVA, ali umesto aritmetičkih sredina koristi rangove. Podaci su obrađeni programom za statističku obradu podataka u društvenim naukama SPSS (verzija 25).

Rezultati

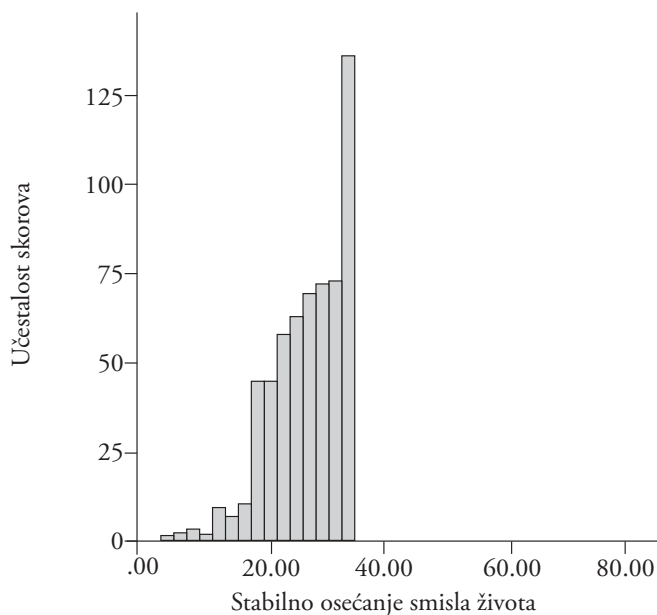
U tabeli 2 nalaze se vrednosti osnovnih deskriptivnih statističkih mera za varijable kojima se registruje i meri osećanje smisla života.

Tabela 2. Deskriptivne statističke mere

	<i>N</i>	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Rang</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Raspon</i>	<i>Skewness</i>	<i>Kurtosis</i>
STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	600	28,19	6,20	74	5	79	74	2,10	24,94
POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)	600	21,52	7,52	30	3	35	32	-0,39	-0,59

Tabela 3. Raspodela podataka na varijabli postojanje smisla života – Kolmogorov–Smirnov test

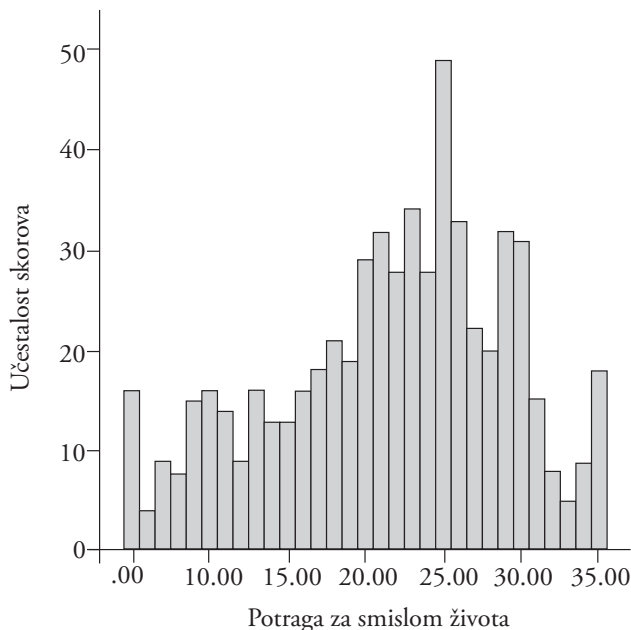
STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)			
	<i>Statistic</i>	<i>df</i>	<i>Sig.</i>
Rezultat	.134	600	.000

Grafikon 1. Grafički prikaz distribucije rezultata na varijabli stabilno osećanje smisla života

Tabela 4. Raspodela podataka na varijabli potraga za smislom života – Kolmogorov–Smirnov test

POTRAGA ZA SMISLOM			
	<i>Statistic</i>	<i>df</i>	<i>Sig.</i>
Rezultat	.085	600	.000

Grafikon 2. Grafički prikaz distribucije rezultata na varijabli potraga za smislom života

Za osobe različitih starosnih kategorija dobijene su razlike u vrednostima učesnika na obe varijable kojima se meri osećanje smisla života: potraga za smislom života i stabilno osećanje smisla života. Stabilno osećanje smisla života najintenzivnije je kod starijih učesnika, zatim kod mladih, dok je najslabijeg intenziteta kod onih srednjih godina. U skladu sa tim, najveći intenzitet osećanja potrage za smislom života registrovan je kod učesnika srednjih godina, pa kod mladih, dok su oni stariji pokazivali najmanji intenzitet tog osećanja (videti tabelu 5).

Tabela 5. Rangovi

	STAROSNA KATEGORIJA (AGE CATEGORY)	<i>N</i> Broj učesnika (Number of respondents)	<i>MR</i> Srednji rang (Middle rank)
STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	Od 25 do 39 godina	200	258,52
	Od 40 do 64 godine	200	250,23
	Preko 65 godina	200	392,76
	Ukupno	600	

	STAROSNA KATEGORIJA (AGE CATEGORY)	<i>N</i> Broj učesnika (Number of respondents)	<i>MR</i> Srednji rang (Middle rank)
POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)	Od 25 do 39 godina	200	311,23
	Od 40 do 64 godine	200	318,62
	Preko 65 godina	200	271,66
	Ukupno	600	

Te razlike u osećanju smisla života između različitih starosnih kategorija, za obe ispitivane varijable, na statistički su značajnom nivou (videti tabelu 6).

Tabela 6. Rezultati Kruskal–Valisovog testa statističke značajnosti

	STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)
χ^2	85.841	8,504
df	2	2
Sig.	.000	.014

Grupna varijabla: starosna kategorija

Ako se rezultati posmatraju u odnosu na preciznije starosne kategorije, dobijaju se slični podaci. Najintenzivnije stabilno osećanje smisla života registrovano je kod učesnika između 75 i 80 godina, zatim kod onih između 70 i 74, 65–69 i 60–64 godine. Slede učesnici iz sledećih starosnih kategorija 40–44, 45–49, 30–34, 25–29, 35–39 i na kraju oni iz kategorija 50–54 i 55–59 godina. S druge strane, redosled starosnih kategorija učesnika koji su na varijabli potraga za smislom života postigli najveće skorove, do onih sa najnižim skorovima je sledeći: 60–64, 25–29, 45–49, 55–59, 50–54, 35–39, 40–44, 65–69, 30–34, 75–80 i na kraju 70–74 godine (videti tabelu 7).

Tabela 7. Rangovi

	PRECIZNIJE STAROSNE KATEGORIJE (PRECISE AGE CATEGORIES)	<i>N</i> Broj participanata (Number of respondents)	<i>MR</i> Srednji rang (Middle rank)
STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA	25–29 godina	80	257,27
	30–34 godina	59	262,60
	35–39 godina	61	256,20
	40–44 godina	30	265,05

	PRECIZNIJE STAROSNE KATEGORIJE (PRECISE AGE CATEGORIES)	<i>N</i> Broj participanata (Number of respondents)	<i>MR</i> Srednji rang (Middle rank)
(STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	45–49 godina	52	256,80
	50–54 godina	59	235,38
	55–59 godina	49	231,92
	60–64 godina	10	348,90
	65–69 godina	102	373,81
	70–74 godina	44	393,34
	75–80 godina	54	428,06
	Ukupno	600	
POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)	25–29 godina	80	335,55
	30–34 godina	59	287,49
	35–39 godina	61	302,29
	40–44 godina	30	295,77
	45–49 godina	52	331,82
	50–54 godina	59	306,43
	55–59 godina	49	313,49
	60–64 godina	10	415,50
	65–69 godina	102	289,44
	70–74 godina	44	235,19
75–80 godina	54	267,78	
Ukupno	600		

Dobijene razlike u skorovima među grupama učesnika i kada se imaju u vidu preciznije starosne kategorije takođe su na statistički značajnom nivou (videti tabelu 8).

Tabela 8. Rezultati Kruskal–Valisovog testa statističke značajnosti

	STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)
χ^2	93,921	18,696
df	10	10
Sig.	.000	.044

Grupna varijabla: preciznije starosne kategorije

U tabeli 9 je prikazan odnos između ispitivanih aspekata osećanja smisla života i različitih oblasti interesovanja u transformacionom učenju.

Tabela 9. Korelacije

		STABILNO OSEĆANJE SMISLA ŽIVOTA (STABLE SENSE OF MEANING OF LIFE)	POTRAGA ZA SMISLOM ŽIVOTA (SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE)
INTERESOVANJA – TRANSFORMACIONO UČENJE	rho	.672	.584
(INTERESTS – TRANSFORMATIONAL LEARNING)	Sig.	.921	.000
	N	600	600

Statistički značajna povezanost postoji samo između različitih interesovanja i osećanja potrage za smislom života ($\rho = 0,584$; $p < 0,01$). Da bismo dobili preciznije informacije o tome koja grupa interesovanja najviše doprinosi transformaciji osobe i pronalaženju osećanja smisla života, uradili smo i Kruskal–Valisov test (tabela 10).

Tabela 10. Rezultati Kruskal–Valisovog testa statističke značajnosti

	INTERESOVANJA U TRANSFORMACIONOM UČENJU (INTERESTS WITHIN TRANSFORMATIONAL LEARNING)					
	Razvoj novih veština (Development of new skills)	Hobiji (Hobbies)	Komunikacione veštine (Communication skills)	Volonterizam (Volunteerism)	Religija (Religion)	Zdrava ishrana (Healthy nutrition)
χ^2	81,921	76,696	25,456	45,765	54,768	87,779
df	4	4	4	4	4	4
Sig.	.000	.044	.038	.981	.004	.340

Dobijeni podaci govore u prilog tome da odrasle osobe uglavnom menjaju sebe izgrađujući nov doživljaj identiteta i smisla života: razvojem specifičnih veština ($\chi^2 = 81,921$, $p < 0,01$), vraćanjem ranijim hobijima ($\chi^2 = 76,696$, $p < 0,05$), razvojem komunikacionih veština ($\chi^2 = 25,456$, $p < 0,05$) i okretanjem ka religioznom načinu života ($\chi^2 = 54,768$, $p < 0,05$).

Tabela 11. Rangovi

	STAROSNA KATEGORIJA (AGE CATEGORY)	<i>N</i> Broj participanata (Number of respondents)	<i>MR</i> Srednji rang (Middle rank)
Razvoj novih veština (Development of new skills)	Od 25 do 39 godina	200	300,29
	Od 40 do 64 godine	200	320,48
	Preko 65 godina	200	291,83
	Ukupno	600	
Hobiji (Hobbies)	Od 25 do 39 godina	200	301,37
	Od 40 do 64 godine	200	351,45
	Preko 65 godina	200	283,27
	Ukupno	600	
Komunikacione veštine (Communication skills)	Od 25 do 39 godina	200	274,18
	Od 40 do 64 godine	200	312,23
	Preko 65 godina	200	245,85
	Ukupno	600	
Religija (Religion)	Od 25 do 39 godina	200	157,99
	Od 40 do 64 godine	200	279,78
	Preko 65 godina	200	201,45
	Ukupno	600	

Diskusija

Pri razmatranju razlika u dostignutom nivou osećanja smisla života koje postoje između odraslih učesnika različitih starosnih kategorija dobijeni podaci govore da, globalno gledano, osobe starije od 65 godina imaju daleko izraženije stabilno osećanje smisla života ($MR = 392,76$) od mladih ($MR = 258,52$) i osoba srednjih godina ($MR = 250,23$), kod kojih je to osećanje na približnom nivou. Ipak, kod osoba u srednjim godinama je stabilno osećanje smisla života najmanjeg intenziteta. Taj rezultat je u saglasnosti sa rezultatima na varijabli osećanje potrage za smislom života, koje je najizraženije baš kod osoba srednjih godina ($MR = 318,62$), zatim kod mladih ($MR = 311,23$), dok je najmanje izraženo kod starijih lica ($MR = 271,66$).

I za preciznije starosne kategorije dobijeni su slični rezultati. Stabilno osećanje smisla života najintenzivnije je u podgrupi najstarijih participanata, od 75 do 80 godina ($MR = 428,06$), dok je najslabijeg intenziteta kod osoba srednjih godina, i to u podgrupi od 55 do 59 godina ($MR = 231,92$) i od 50 do 54 godine ($MR = 235,38$). S druge strane, osećanje potrage za smislom života ubedljivo je najintenzivnije kod učesnika srednjih godina, tačnije u podgrupi između 60 i 64 godine ($MR = 415,50$), a najmanje u grupi starijih, između 70 i 74 godine

(MR = 235,19). Sve podgrupe kategorije starijih osoba imaju niže skorove na toj varijabli u odnosu na učesnike iz drugih grupa. Nešto niži skorovi takođe su zapaženi i u podgrupi učesnika od 30 do 34 godine (MR = 287,49) i 40 do 44 godine (MR = 295,77). To bi moglo da ukazuje na pojavu da u tim razdobljima života privremeno opada osećanje potrage za smislom života, u skladu sa iznetom tvrdnjom da su mlade osobe nakon adolescencije, kada su se prvi put ozbiljnije susrele sa pitanjima o smislu života, u nekom narednom periodu uglavnom okupirane obavljanjem svojih porodičnih i profesionalnih dužnosti i preuzetih uloga, nemajući vreme ni prostor da se istinski bave pitanjima smisla života (Pavlović, 2015). Tek u srednjim godinama, sa krizom i promenama koje ona nosi sobom, ponovo se razbuktava i jača osećanje neodložnosti određivanja novog smisla života u skladu sa novim identitetom koji je na pomolu (Pavlović, 2011; Čolović & Stojković, 2017; Čolović & Milošević, 2022).

Možemo uočiti trend da je razvoj interesovanja odraslih ljudi u sklopu transformacionog učenja najzastupljeniji kod osoba između 40 i 64 godine, koje su u najintenzivnijem periodu krize srednjih godina, kada su pitanja smisla života dominantna. Odnosno, osobe se trude da pronađu smisao života u trenucima najvećih unutrašnjih i spoljašnjih turbulencija: razvojem novih veština (učenje stranih jezika, ples, mehanika...) (MR = 320,48), vraćanjem ranijim hobijima (slikanje, pisanje, fizička aktivnost), koji su zbog različitih obaveza i preuzimanja uloga u porodičnoj i profesionalnoj sferi funkcionisanja bili zaboravljeni i gurnuti u zapećak (MR = 351,45), i razvojem komunikacionih veština (asertivnosti) (MR = 312,23). Odmah nakon njih slede osobe koje tek ulaze u krizu, dok su najniži rezultati zabeleženi u grupi najstarijih učesnika. Izgleda da s godinama opada motivacija za učenje, što se može objasniti smanjenom plastičnošću nervnog sistema, ali i pronalaženjem novog identiteta i stabilnijeg osećanja smisla života.

Interesantno je da je, kao i za ostala interesovanja, i povećana religioznost, koja se ogleda u redovnom posećivanju crkve, čitanju različite verske literature, poštovanje postova i drugih crkvenih običaja, najizraženija kod osoba srednjih godina (MR = 279,78). Međutim, za razliku od svih prethodnih aktivnosti, ona je upadljivo najređa u najmlađoj grupi učesnika (MR = 157,99). To znači da oni još uvek nisu počeli da istražuju nov smisao sopstvenog života u oblasti duhovnosti.

Zaključak

Stabilno osećanje smisla života predstavlja jedan od indikatora duševnog zdravlja i blagostanja svake osobe. Tokom životnih kriza, bilo razvojnih ili akcidentnih, to osećanje biva poljuljano i narušeno. S obzirom na veliku važnost pozitivnih

efekata koje na svim poljima psihološkog funkcionisanja ima doživljaj jasnog osećanja smisla života, proučavanje toka i razvoja promena tog osećanja tokom životnih kriza predstavlja važan zadatak naučnika i istraživača koji se bave pitanjima ljudskog zdravlja i razvoja. U tome veliku ulogu igraju procesi transformacionog učenja koje izaziva promenu osobe u različitim aspektima njene ličnosti funkcionisanja.

Svaka životna kriza nadovodi osobu da u nekom trenutku otvori i razmotri osnovna egzistencijalna pitanja o smislu života. Krize su periodi u životu kada pitanja o smislu izbijaju u prvi plan. Osoba razmišlja šta je do tada uradila, šta joj preostaje, šta se desilo i kako će dalje kada ima osećaj i uviđa da joj se ceo život ruši. Sve ono što je do tada smatrala važnim, suštinom svoje ličnosti, može da se desi da odjednom u novim uslovima izgleda mutno, nejasno, a ponekad čak i bezvredno. Treba pronaći nov oslonac u sebi i oživeti stari ili izgraditi novi smisao svog života, što se postiže procesima transformacionog učenja i razvoja različitih interesovanja.

Generalno gledano, osobe srednjih godina imaju u najmanjem stepenu izraženo stabilno osećanje smisla života. Ono je čak slabijeg intenziteta od intenziteta tog osećanja kod mladih osoba. Najslabijeg je intenziteta u periodu između 55. i 59. godine, odnosno može se slobodno reći u šestoj deceniji života. Kod starijih osoba ono je izgrađeno skoro potpuno i, kako godine prolaze, one sve manje tragaju za pronalaženjem nekih njegovih novih aspekata.

S druge strane, osobe srednjih godina su konstantno okrenute otkrivanju novih aspekata osećanja smisla života razvojem različitih interesovanja, odnosno usvajanjem novih veština, vraćanjem ranijim hobijima, usavršavanjem komunikacionih veština ili okretanjem religiji. Pitanja smisla života u srednjim godinama postaju dominantna i predstavljaju pravi put sređivanja sopstvenog života i izgrađivanja novog osećanja stabilnog identiteta i postojanosti u kojima procesi transformacionog učenja postaju ključni. Osoba nastoji da ponovo otkrije smisao u novonastalim okolnostima, da sumira i organizuje svoja prošla iskustva, pomiri dobre i loše delove sebe, naglašene suprotnosti i integriše ih u svoju ličnost, koja je kompleksna, složena i uvek sastavljena od protivrečnih delova koji su u manjem ili većem stepenu u uravnoteženi.

Pregledom aktuelne literature može se steći utisak da postoji veliki jaz između teorije i prakse transformacionog učenja, s obzirom na to da je dosta napisano o teoriji, ali se u literaturi mogu naći veoma različiti zaključci i hipoteze na osnovu kojih su istraživanja započinjana. Za razliku od primenjenih teorija poput biheviorizma, psihoanalize ili kognitivizma, praktičari ne znaju kako da sprovedu transformaciono učenje u praksi. Ne postoji obrazac prema kojem bi se dosledno sprovodila transformacija loših radnika ili menadžera u dobre uz po-

moć transformacionog učenja, odnosno, šire gledano, zbunjenih i napetih ljudi u mirne, staložene, ispunjene i zadovoljne. To znači da je neophodno sagledati efekte transformacije na celokupnu ličnost i njeno ponašanje, promene u doživljaju identiteta i pronalaženju smisla života.

Na osnovu ovog istraživanja može se zaključiti da osobe prevazilaze krizu srednjih godina i pronalaze nov smisao života tako što razvijaju specifične veštine, vraćaju se zaboravljenim hobijima, usavršavaju komunikacione veštine i okreću se religiji. Interesantno je da su ti procesi transformacionog učenja najintenzivniji u periodima kada ljudi proživljavaju najveće turbulencije tokom krize srednjih godina, odnosno kada im je doživljaj smisla života najmanje jasan i potraga za njim najintenzivnija. I mlade odrasle osobe imaju naviku da stiču nova znanja i veštine, što se ogleda u postojanju izražene motivacije za ličnom promenom koja je najmanje uočljiva kod najstarijih osoba. Još jedna specifičnost ogleda se u okrenutosti duhovnom načinu života, koji je, za razliku od ostalih aktivnijih načina transformacionog učenja, najmanje karakterističan za najmlađe učesnike, dok su najstariji participanti po intenzitetu odmah iza osoba srednjih godina.

Odnos između pojedinih životnih kriza i osećanja smisla života tokom njih, iako je veoma značajan i skoro uvek uočljiv, još uvek nije dovoljno istražen. S obzirom na važnost i zastupljenost tih fenomena u svakodnevnom životu, neophodnost njihovog daljeg istraživanja i proučavanja nameće se kao neminovnost i obaveza naučne zajednice u kojoj procesi transformacionog učenja igraju značajnu ulogu. Dalja proučavanja problematike osećanja smisla života trebalo bi usmeriti ka otkrivanju prirode specifičnih mehanizama pomoću kojih to osećanje ostvaruje jak zaštitni uticaj na ličnost i njeno zdravlje i olakšava adekvatno prevazilaženje pojedinih životnih kriza. Rezultati ovih i sličnih istraživanja daće korisne podatke, koji će omogućiti da se bolje razumeju sama suština tog delikatnog osećanja i njegovi efekti na različite vrste spoljnih i unutrašnjih stresora sa kojima se svaka osoba tokom života neizbežno suočava.

Zahvalnica

Rad je nastao u okviru projekata Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije, kojima autori iskazuje posebnu zahvalnost na podršci i svim oblicima pomoći koji su im pruženi u toku njegove izrade. Jedan deo podataka je korišćen i u istraživanju i izradi doktorske disertacije jednog od autora članka.

Reference

- BILLET, S. (2004). Workplace participatory practice: Conceptualising workplaces as learning environments. *Journal of Workplace Learning*, 16, 312–324.
- BRIM, O. G., RYFF, C. D., & KESSLER, R. C. (Eds). (2004). *How healthy are we?: A national study of well-being at midlife*. Chicago: University of Chicago Press.
- BROOKS, A. (2004). Transformational Learning Theory and Implications for Human Resource Development. *Advances in Developing Human Resources*, 6(2), 211–225. <https://doi.org/10.1177/1523422304263454>.
- BROWN, B. L. (1998). *Applying constructivism in vocational and career education. Information Series No. 378*. Columbus: ERIC Clearinghouse on Adult, Career, and Vocational Education, Center on Education and Training for Employment, College of Education, The Ohio State University.
- CLARK, C. (1993). Transformational learning. *Spring*, 57, 47–56. <https://doi.org/10.1002/ace.36719935707>.
- ČOLOVIĆ, M. (2017). Kriza srednjih godina u savremenoj Srbiji. *Glasnik antropološkog društva Srbije*, 52(1–2), 25–132.
- ČOLOVIĆ, M., & STOJKOVIĆ, M. (2017). Kriza srednjih godina – spoljašnje manifestacije i unutrašnje promene. *Teme*, 41(2), 315–336.
- ČOLOVIĆ, M., & MITIĆ, V. (2021). Determinant factors influencing organic foods purchase. *Acta agriculturae Serbica*, 26(51), 89–95. <https://doi:10.5937/AASer2151089C>.
- ČOLOVIĆ, M., & MITIĆ, V. (2022a), The Relationship between the Frequency of Physical Activity and the Level of Depression. *Research & Investigations in Sports Medicine*, 9(2), 814–817. <https://doi.org/10.31031/RISM.2022.09.000707>.
- ČOLOVIĆ, M., & MITIĆ, V. (2022b), The main motives for buying organic food in people of the former Yugoslavia, *British Food Journal*, ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2021-0651>.
- ČOLOVIĆ, M., & MILOŠEVIĆ, M. (2022). *Socijalna psihologija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- ČOLOVIĆ, M., MITIĆ, V., NIKOLIĆ, M., & MILOJKOVIĆ, D. (2022). Occupational Safety as One of the Important Factors of Professional Satisfaction and Stress in Regular Conditions and During the COVID-19 Pandemic. *Handbook of Research on Key Dimensions of Occupational Safety and Health Protection Management*. Retrieved from <https://doi:10.4018/978-1-7998-8189-6.ch006>.
- DAMON, W., MENON, J., & BRONK K. C. (2003). The development of purpose during adolescence, *Applied Developmental Science*, 7, 119–128.
- DAMON, W. (2008). *The path to purpose*. New York: Free Press.
- DAVIS, D. C., & ZIEGLER, M. F. (2000). Transformative Learning at a Large-System Level: Using a Participative Research Process to Help Change the Culture of a State's Welfare System. In C. A. Wiessner, S. R. Meyer, & D. A. Fuller (Eds.), *The Third International Transformative Learning Conference: Challenges of Practice: Transformative Learning in Action* (pp. 56–71). New York: Columbia University.

- DESAPIO, J. (2017). Transformational Learning: A Literature Review of Recent Criticism. *Journal of Transformative Learning*, 4(2), 56–63.
- ERIKSON, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- FARGHADANI, A., SHOKOUH N., & ABDOLLAH, S. (2010). Designing a model based on mindfulness, nonexistential resistance to life and sociability focusing on search for meaning in life in divorced women. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 1650–1664.
- FRANKL, V. (2001). *Bog podsvesti – psihoterapija i religija*. Beograd: IP „Žarko Albulj”.
- FREUND, A. M., & RITTER, J. O. (2009). Midlife crisis: A debate. *Gerontology*, 55(5), 582–591.
- HAGER, P. (2004). Conceptions of learning and understanding learning at work. *Studies in Continuing Education*, 26, 3–17.
- HARRIS, R., & SIMONS, M. (2006). VET practitioners working with private enterprises: A „third space”? *Journal of Workplace Learning*, 18, 478–494.
- HEATHER, S. J., JASON, Q., PURNELL, S., RICHARDSON, A., GOLDEN-KREUTZ, D., & BARBARA L A. (2006). Measuring Meaning In Life Following Cancer, *Quality of Life Research*, 15(8), 1355–1371.
- HUGHES, M. E., & WAITE, J. L. (2009). Marital Biography and Health at Mid-Life. *Journal of Health and Social Behavior*, 50, 344–358.
- ILLERIS, K. (2014). Transformative learning and identity. *Journal of Transformative Education*, 12(2), 148–163. <https://doi.org/10.1177/1541344614548423>.
- JAQUES, F. (1965). Death and the mid-life crisis. *International Journal of Psychoanalysis*, 45, 501–507.
- JUNG, K. G. (1969). *Lavirint u čoveku*. Beograd: Vuk Karadžić.
- KASL, E., & ELIAS, D. (2000). Transforming Systems: Creating New Habits of Mind in Small Groups. In J. Mezirow and Associates (Eds.), *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory on Progress*. San Francisco: Jossey-Bass.
- KENYON, G. M. (2000). Philosophical Foundation Of Existential Meaning. In G. T. Reker & K. Chamberlain (Eds.), *Exploring Existential Meaning: Optimizing Human Development Across The Life Span* (pp. 23–31). Thousand Oaks, CA: Sage.
- KITCHENHAM, A. (2008). The evolution of John Mezirow’s transformative learning theory. *Journal of Transformative Education*, 6(2), 104–123. <https://doi.org/10.1177/1541344608322678>.
- LACHMAN, M. E. (2004). Development in midlife. *Annual review of psychology*, 55, 305–331. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141521>
- LEVINSON, D., DARROW, C., KLEIN, E., LEVINSON, M., & MCKEE, C. (1974). The Psychosocial Development of Men in Early Adulthood and the Midlife Transition. *Psychopathology*, 3, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- LEVINSON, D. (1978). *The seasons of man’s life*. New York: Alfred A. Knopf.
- LEVINSON, D., & FOODEN, W. (1985). The life cycle. In H. Kaplan & B. Sadok (Eds.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (pp. 1–41). London: Williams Wilkins.

- MARMOR, J. (1974). The crisis of middle age. In J. Marmor (Ed.), *Psychiatry in Transition* (pp. 71–76). New York: Brunner Mazel Inc.
- MARMOR, J. (1980). *Homosexual behavior: a modern reappraisal*. New York: Basic Books.
- MARMOR, J. (1995). *Modern psychoanalysis: new directions & perspectives*. New Brunswick, N.J., U.S.A.: Transaction Publishers.
- MERRIAM, S. (2004). The Role of Cognitive Development in Mezirow's Transformational Learning Theory. *Adult Education Quarterly*, 55(1), 60–68. <https://doi.org/10.1177/0741713604268891>.
- MEZIROW, J. (1978). *Education for perspective transformation: Women's re-entry programs in community colleges*. New York, NY: Teachers College, Columbia University.
- MEZIROW, J. (1991). *Transformative dimensions of adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
- MEZIROW, J. (2006). An overview of transformative learning. In P. Sutherland & J. Crowther (Eds.), *Lifelong learning: Concepts and contexts* (pp. 24–38). New York: Routledge.
- MILOŠEVIĆ, M., & ČOLOVIĆ, M. (2019). *Razvojna i pedagoška psihologija – sa primenom u sportu i fizičkom vaspitanju*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- MITIĆ, V., & ČOLOVIĆ, M. (2022a). The main demographic characteristics of customers and the frequency of purchases organic food. *Ekonomika poljoprivrede*, 69(2), 349–364. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2202349M>.
- MITIĆ, V., & ČOLOVIĆ, M. (2022b). The basic features of typical consumers of organic food. *Journal of Agricultural Sciences*, 67(4), 433–452. <https://doi.org/10.2298/JAS2204433M>.
- PAVLOVIĆ, M. (2011). Promene u doživljaju identiteta i razvoj generativnosti kod osoba u srednjim godinama. *Godišnjak za psihologiju*, 8(10), 41–53.
- PAVLOVIĆ, M. (2015). *Načini ispoljavanja krize srednjih godina, osećanje smisla života i oblici usklađivanja porodičnih i profesionalnih uloga u Srbiji, doktorska disertacija*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- REKER, G. T, PAUL, T., & WONG, P. (1988). Aging as an individual process: Toward a theory of personal meaning. In J. E. Birren & V. L. Bengston (Eds.), *Emergent theories of aging* (pp. 214–246). New York: Springer.
- RYFF, C. D., & BURTON, S. (1998). The contours of positive human health, *Psychological Inquiry*, 9, 1–28.
- SHEEHY, G. (1984). *Prijelazi – Krize sredovječnih ljudi*. Zagreb: Prosvjeta.
- STAJN, M. (2005). *U srednjim godinama – jungovska perspektiva*. Beograd: Plato.
- STEGER, M. F., & FRAZIER, P. (2006). The Meaning In Life Questionnaire: Assessing The Presence Of And Search For Meaning In Life. *Journal Of Counseling Psychology*, 53(1), 80–93.
- STEGER, M. F., TODD, B. K., BRANDON, A. S., & DANIELLE, L. (2008). Understanding The Search For Meaning In Life: Personality, Cognitive Style And The Dynamic Between Seeking And Experiencing Meaning. *Journal Of Personality*, 76(2), 199–228.

- TAYLOR, E. W. (2007). An update of transformative learning theory: A critical review of the empirical research (1999–2005). *International Journal of Lifelong Education*, 26, 173–191.
- UTZ, R., ERIN R., DEBORAH C., RANDOLPH, N., & CAMILLE, W. (2004). The daily consequences of widowhood: The role of gender and intergenerational transfers on subsequent housework performance. *Journal of Family Issues*, 25, 683–712.
- VLAJKOVIĆ, J. (2005). *Životne krize i njihovo prevazilaženje – treće dopunjeno izdanje*. Beograd: IP „Žarko Albulj”.
- WETHINGTON, E. (2000). Expecting Stress: Americans and the „Midlife Crisis”. *Motivation and Emotion*, 24(2), 85–103.
- WINDSOR, T. D., KAARIN, J. A., PETER, B., & BRYAN, R. (2008). Behavioral approach and behavioral inhibition as moderators of the association between negative life events and perceived control in midlife. *Personality and Individual Differences*, 44, 1080–1092.
- YEAGER, D. S., & MATTHEW, J. B. (2009). The Role of Purposeful Work Goals in Promoting Meaning in Life and in Schoolwork During Adolescence. *Journal of Adolescent Research*, 24(4), 423–452.
- YORKS, L., & MARSICK, V. (2000). Transformative Learning in Organizations. In J. Mezirow & Associates (Eds.), *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. San Francisco: Jossey-Bass.

Milica Čolović³
Singidunum University, Serbia

Vladimir Mitić⁴
Singidunum University, Serbia

Sense of the Meaning of Life in Adulthood and Old Age

Abstract: Every life crisis prompts one to eventually bring up and examine the essential existential questions on the meaning of life. Throughout a mid-life crisis, one experiences significant inner turmoil which brings about great changes in the experience of personal identity, i.e., the need for its restructuring and reconstruction. The transformative learning processes gain great importance here. The questions regarding the meaning of life become dominant. The main goal of this research is to identify the changes in the feeling of the meaning of life during a mid-life crisis. We are examining whether the persons going through this period possess a stable feeling of the meaning of their own lives or whether they are still in search of it. We made use of the Meaning of Life Questionnaire (MLQ) in interviewing 600 adult participants, out of which 200 were middle-aged, 200 were young and 200 were older adults. This enabled us to establish differences and specificities in the variations of the feeling of the meaning of life in middle-aged persons. We processed the data using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) software. Furthermore, we implemented the Kruskal-Wallis test to determine the significance of the differences among several groups of participants.

Key words: stable sense of meaning of life, changes in the sense of meaning of life, search for the meaning of life, mid-life crisis

³ Milica Čolović, PhD, is an Associate Professor at Singidunum University (mcolovic@singidunum.ac.rs).

⁴ Vladimir Mitić is a PhD student and Assistant at Singidunum University (vmitic@singidunum.ac.rs).